

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ԲԵՐՈՅՆԿՆԵՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԿՆԵՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏՆԿՆԵՆ

ՅԵ Կրտսերականի ամեն ամսոյ սկիզբը:
 Բաժանորդագրան և կամիսկի վճարելի՝ ծարրեկամ 8 ֆր.
 — 4 րբ.: — Վնջումանայ՝ 5 ֆր. — 2 րբ. 50 կոպ.:
 Մէկ թիւ առանձին՝ իր վճարուող 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Խմբագրութեան կենդրոնամասըն է՝ Վիեննա, Միտ-
 թարեան Միաբանութեան Մայր վնջը:
 Ծամբոն ծախքն խմբագրութեան վրայ է:
 Ժամանցմունքն առանձին ակադրիոններէ:

ԲՈՂՆԴԱՅԻԹԻԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԿՆԵՆ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ — Հայկական բժշկականութիւնն ի յա-
 րաբերութեան ընդ արարականին:
 ԳՐԱԿԱՆ — Ռուսախոյրաբանութիւնը: Զ. Պեթ
 Պրոքշանց:
 ՊԱՏՄԱՐԱՆԱԿԱՆ — Սկզբնաւորութիւնը Եղեգիոյ
 Եկեղեցւոյն, եւ Արքայաւոր զորոյն:
 ԽՐԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ — Խրատունը Հայոց:
 ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ — Ստորոնն Կաղսակցեան, Կա-
 արգի զանեղ ճամբարակութեան պաշտօնա-
 րանին հոնգարիոյ: (Պատկերաւ):
 ԲԱՆԱՍՏԵՐԻՍԱԿԱՆ — Առ մայրն եմ:

ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ — Պայքոն քարաւթնն ի ծարրն: —
 Մանկու նոր տունն մը:

ԲԵՐՈՅՆԿՆԵՆ

ԽԱՅՈՒ ՈՒ ԺԺԺԺ — Վերջն ժամանակներէ վնջ մը:

ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ

ՆՈՐԱՄԱՐԻՐ — ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ — ՄԱՐԱՄԱՐԻՐ

ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԿՆԵՆ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ ԵՐՐՐՐԴԻՍԿԱՆ

Մարդոյ բնական բնութիւնը իր կենսոյ սերն,
 տնկեալ է նաեւ ի բնութեան ամենաւն արտին մէջ
 կենսոյն ու առողջութիւնը պահպանելու հագառա-
 րութեան զգածմունքն, որով ըստ մասց ինչ կը-
 նայ դրուցուիլ թէ ամէն մարդ՝ ծնած ժամանակն
 արդէն բժիշկ է եւ կամ գտնեայ բժշկականութեան
 մէտ: Բայց ինչպէս որ բնականութեան իւրաքան-
 չիւր անհատ իւր ամէն գործերն կարող չէ անձաբ
 կատարել, այլ հարկ է որ ոմն այս եւ ոմն այն գործա-
 ղութիւնն հղայայ նաեւ այլոց համար, եւ իբր թէ
 իրեն յատկապէս այն գործողութիւնն, այսպէս
 նաեւ ի մասին բժշկականութեան: Եւ արդեամբք

իսկ ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ կը գտնենք որոշ
 անձինք, որ իրենց անձուկ կամ ընդարձակ բնկե-
 րութեան՝ բնտանեաց, յեղին, հասարակութեան
 առողջութիւնը պահպանելու կամ դարմանելու
 հոգն ու խնամքն ստանձնեալ կ'ըլլան:

Այս հիման վրայ հաստատուելով, կարող ենք
 ապահովութեամբ ստել թէ սկզբաւորն ի սկզբանէ
 գտնուած են յաղայն այնպիսի անձինք, որ յատ-
 կապեա եւ իբր ի պաշտմունք՝ բժշկական արուեստին
 կը պարապէին: Բայց ոչ ուրեք կը գտնենք եւ ոչ
 իսկ հարեւանցի, յիշատակութիւն կամ ակնարկու-
 թիւն մեր հնութեան այս մասին վրայ. իսկ եթէ
 այն անյիշատակ ժամանակներ թորելով՝ դրուար-
 կան յիշատակք ծանօթ պեղալ ժամանակաց անց-
 նինք, դարեալ յետ բաժնադարեան լուսթեան՝
 հայի թ. թ. Ժ. դարէն սկսեալ՝ քանի մը հայ
 բժիշկաց անուանք կը գտնենք, աւանց փոքր իսկ
 տեղեկութեան թէ ունեցած կամ թողած են որ-
 պիսի եւ է գրութիւն: Այսպէս միայն Ժ. դարուն
 վերջերն եւ կամ Ժ. Ի. սկիզբներն կը սկսենք
 ունենալ թէ թէ մը բժշկական հայ գրութեան
 վրայ, եւ այն ոչ եթէ ինքեագիր յօրինեալ գրու-
 թիւն, այլ թարգմանութիւն յարաբերենէ:

Կարող ենք ստել՝ թէ այս սկիզբաւորու-
 թեան համեմատ է հայ բժշկականութեան բովան-
 դակ բնութեան. որովհետեւ մինչեւ յայժմ ի մեր
 ծանօթութիւն եկած եւ կամ ի ձեռս մեր հասած
 հայերէն բժշկական գրուածքն՝ եթէ չեն ճշդիւ յա-
 րաբերենէ թարգմանեալ, գտնեայ արաբական սկզբ-
 քնաբոց հետեւողութեամբ յօրինեալ են, անտեղ-
 մէ քաղեալ կամ համառօտեալ: Աւստի իրաւմբք
 կենայ դրուցուիլ թէ հայ բժշկականութիւնն հի-
 մնեալ է արաբական վրայ, անտի բնութեան է իւր
 ծագումն, այնու ամեն եւ յառաջողած:

Այսպէս անուկ յարաբերութեան մէջ դը-
 նուելով մեր ազգային բժշկականութիւնն արաբա-
 կանին հետ, հարկ է որ գլխի համառօտ ծանօթու-
 թիւն տանք Արաբացոց գրականութեան վրայ ընդ-
 հանարպէս եւ առանձինն բժշկական ճիւղին վրայ:

Եստեական ըստ ազգային գրականութիւնն Արա-
 քացոց մինչեւ Է. դար՝ մեր նպատակին համար կարեւ-
 րութիւն ունի: Սոյն հին գրականութիւնն առաւե-
 լազգի մասան կը բովանդակէ իրենց ժողովրդական
 երգիքն ու բանաստեղծութիւններն. իսկ իրական նոր

գրականութեան սկիզբն եղած է իրենց նուիրական մտածելն (Աւուրներն) Հրատարակութեան, որ արարական լեզուն ընտրեալ ընտրեալն նորապարզագոյնը կը համարուէր։ Նոյն ժամանակն ետեւ միջ գարու չափ, որ Արարացաւոր աշխարհագրականաց դիտար որ միջոցն էր, պատարագական ազդեցն մէջ մեծ յառաջանութիւն չէր կրնար ընել իրենց գրականութիւնն։ Այդպիսի եւ պատարագական ի հարցողութիւնն մասն ըլլաւ ի մասաւոր կրկնապ ազգայ եւ միջին հեռաւորաց հետ, իրենց նոր գրականութեան հին գրականութեան, որ պիտուէտեւ իր թէ իւր ազգային յատուկ կերպագրին ըստ մասին կորցրի, եւ օտար ազգայ մասնաւոր (Բուսայ եւ Աւորաց գրականութեան ազդեցութեամբ համազգային կերպարանք առաւ, իրենց յազգական զինուոր Արայի եւ Արիկիկի յունախօս գաւառաց մէջ արարածուելով՝ Արարացիք մասնակցեան յունական ուսմանց եւ գիտութեանց, եւ դեպ յարեւելյան գիտելով միջամուկ եղան պարտական եւ Ներկական հրատարակութեանց։

Չի կրնար մարդ ըստ ըստականին զարմանալ փութիցն եւ եռանդեան ըստ, որով Թարգմանեան եւ ընտանեացն հաշակաւոր ազգայ առաւելագու Յունաց ուսումնական գրեանն, — Պաշտօնի, Արիւնտեղի... փիլիսոփայական գրականութեան սկիզբն միջին իրար կորուստ, Գաղտնիք... թո՛ղական գրականութեան, Թարգմանութեան յարգողիցն, ըստ մասին նուեւ զազգայնութեան, կեղծ կեղծ միջամութիւնը, ընդարձակ բացարձակութիւնը, համառօտութիւնը, քաղաքացիք, Բայց կրնայ ըստ թէ անպատիւ ի սկզբանէ առանձին իմացարարեւոր թո՛ղականութեան։ Այսպէս սկզբնական թարգմանութեանց մէջ կը գտնենք Գաղտնիքի 16 Գրք կուտած հաշակաւոր մասեանն, զոր Աշերմանը, զորպիսի անուանի գրողին յոյն ուսուցիչը նոյն թո՛ղականութեան արմատներն քաղած եւ դասաւորութեան յարմարեցած էին յիւր գարաւն, Արարացաւոր այն կողմէն աշխարհագրական թիւ ասոր յառաջ։ Գիտաւորաբար այս խմբագրութիւնն սխալ անխնայեալ ուսումնասիրել աշխարհագրական ազգային հնոցհետ թարգմանց գիտութեան, եւ զայս գրքին հինն իրենց թո՛ղականութեանց, զոր իրենց նորարար թո՛ղականութեանց եւ ինքնապիւր երկուստեւ թո՛ղականութեանց ներդասցեցին եւ ընդարձակեցին։

Ինչպէս կը տեսնուի, Արարացիքն՝ զի՛ք առ ժամանակ մը՝ իր թէ առաջին կերպուն եղաւ Արարացը՝ ուսումնականութեան եւ մասնաւոր թո՛ղականութեանց, Բայց շատ քանցած՝ կը գտնենք մեծադիւ պատճառութեան հասած այլ եւ ուսումնասիրութեան, որոյ մէջ առաջին տեղին բռնեց Արատան Արիւնտեղաց Պաշտօնայաբացողին, որմ եղան ի յարորդ գարս հաշակաւոր թո՛ղիք, բուսարար, քիմիականը, գեղարդորդ։

Արարացաւոր ուսումնական յառաջանութիւնն, առանձինն թո՛ղականութեան զարգացումն, մեծ ազդեցութիւն ըրաւ ոչ միայն չրխալի այլ նաեւ հեռաւոր ազգաց վրայ, զայս ոչ որ կարող է ուրանալ։ Բայց զայն եւս պէտք չէ մոռնալ թէ նաեւ զանազան օտարազգիք մեծապէս օգնած են իւրեանց զարմանալութեամբ այս յառաջանութիւնն։ Թող զայն յոյն ուսումնական եւ յայտնական զոյն թո՛ղիք, զոր այլեւայլ Արիւնտեղեղ իրենց արդունակ եւ ուսումնասիրանք առած էին, — կային ոչ անուան. Աւորիք, Էնթուր, Պարսիկը, որ ըստ Արարացիք չափ եւ թերեւս անոնցն աւելի միջամուկ եղան ի գործն եւ զարգացուցին։

Աստ համառօտ տեսութիւն մ'ընենք այն նշանար թո՛ղաց վրայ, որ մեր թո՛ղարանն շատ յամարի կը յիշատակեն կամ ի վկայութիւն կը բերուն, որ չափ հոսար է ժամանակագրական կարգաւ։

1. Մարիեման հնագոյն արարական թո՛ղին զոր մեր թո՛ղարանը կը յիշատակեն, հնդկ այր աղաւա, բայց զարմանալով արարեան եւ ասորին լեզուայ, իւր կենաց ժամանակն Արարացիք նոր գրականութեան սկիզբնարանն միջոցն կ'իյնայ, որով մեծապէս օժանդակած կը համարուի նոյն գրականութեան հիմնարկութեան։ Այս օժանդակութիւնն կամ զորմանցութիւնն ըրած է առաւելագոյն ի մասին թո՛ղականութեան, որովհետեւ 683ին իւր ձեռագր եղած է առաջին թո՛ղական գրականայն թարգմանութիւնն ասորներէն յարարներն, որ է Ահարանի ասորի երկոյ թո՛ղական

հաղաւածոյք (Pandectes)։ Այնէ զաս՝ աւել երկու թեքաքիւր աշխատարկութիւն։

2. Եղիշանն (Եղիշան կամ Եղիշանն) Մարիեմանի արքի յանապալ ժամանակաւ ըստ գլխաւոր, եւս ըստ բացարձակ նշանար ըստ զեւ, ասորի քրիստոնէական, ընտրել 777ին կամ 780ին։ Հայեր (Վերջը Մատաւ) 80 ասորի գեղարդարութիւն ընելն ետեւ իւր ծննդեան (Հինապատուր) քաղաքն, ուր հաշակաւոր ինքն գրողը եւ հինապատու կար, Պաշտօնայաբացող եւ իրեն թո՛ղիք մեծ մասն հանած էր։ Եղիշանն նոյն մայրաքաղաքն մէջ առանձին փութիւն թո՛ղականութեան առաւելագոյն, եւ սխալ ոչ միայն հորը պէտ լարել թո՛ղականութեան արեւմտեւ, եւ կէտ գարս չափ այլեւայլ Արիւնտեղաց թո՛ղականութիւնն ըրաւ, այլ նաեւ Պաշտօնայաբացող հաշակաւոր հինապատուին վերականգնու եղաւ։ Միեւնոյն թո՛ղականութեան եւ արմատականութեան դասաւորութիւն կ'ընէր, եւ իրեն առաջնայաբացող այնպէս համարաւորաւոր, որ գիտունը կ'աշի կը յամարեն յունականութիւն։ — Հարունը Էր-Բաշիին համառօտ շատ գրքեր թարգմանեց, եւ Գլուխ թարգմանաց սիւղանք առաւ։ Ըստ մ'այ ինքնապիւր երկարութիւններն արեւմտեւ, լարել թո՛ղականութեան վրայ, յորոյ իր երեսուն յամարանէ կը յիշատակուին եւ միջին քաղաք մնացած են, բայց կը կարուի թէ մեծ մաս մ'աւ կորուսեալ ըլլայ։ — Մահաւան ասորին 837 կը գրուի։

3. Հակնի որդի Սահակայ, կամ Հակնի եւ Եղիշան ինչպէս մեր թո՛ղարանը կը կոչեն, նախընթացող աւելի հաշակաւոր է, եւ Թ. Գարսն ամենէն նշանար արարչի ուսումնականացող մին կը համարուի, որ մեծապէս գործակից եղած է իւր ազգին գրականութեան եւ ուսումնականութեան զարգացման։ Եղիշան 809ին արարացի քրիստոնէական ընտանիք, ի հաշակի երեսուսար, զիւրեան Պաշտօնայաբացող եւ ինքնապիւր աշխարհիկ Մատաւայի որդւոյն, որ զինքն անկարող կամ անարար համարելով չուզէր ընտանիք, Ըստ անմայ ի սկզբան իրեն սպասարար (familiar) ասոր յարեալ, բայց տեղն յետոյ ուսումնական երեսուսարին ընտանիքն ընտանիքացած զինքն արական։ Չնայել եւ իյէ, Հակնի նոյն տարիքայն քանի իր ասոր զանազան կողմեր յոյն ի ինքնի գիտութեանց, եւ յետոյ նորէն Պաշտօնայաբացող, բայց ի գիտութեանց եւ առանձինն ի թո՛ղականութեան, ասորին եւ յունարեն եւ արարեն լեզուաց ծախ հնոցայն։ Իւր այս ուսումնական առաւելութեանը ի առջ ժամանակի այնչափ հաշակ հանել, որ Արիւնտեղեւ իւր թո՛ղականութեան ըրաւ։ Այս չէ ըստական, զինքն յառաջանցին իւր աշակերտութեան անարժան համարողն (Մատաւայի որդին) արհամարհութիւնն զարմանալ փութիւն, իրեն օգնական առաւ զանազան թարգմանութեանց համար։ Նոյն ինքն Արիւնտեղեւ այլեւայլ գրք թարգմանութիւնն անոր յանձնեց, զոր իրօք ոսկուր կը կ'ընէր, Հակնի իւր այս յատուկ թարգմանութիւններն ի զաս՝ այլոց թարգմանածներն ալ կը բնեն եւ կ'ազդէր։ Ինքնին եւս զարմանալով գրականութեան յարմարն է, զոր անկար միջին հարկը կը հանեն։ Այդպիսար յամարանէ կը յիշատակուին ինքն թարգմանութիւնը ըստ մասին թո՛ղական ըստ մասին փիլիսոփայական զրոյ, եւ երեսուն ինքնապիւր գրութիւնը իր քան թո՛ղական եւ ասան փիլիսոփայական զրոյ։ Իւր թո՛ղական գրականաց միջին (հասարակներն կը կարծուի թէ ըլլայ ինքնի կամ Հարունի Ինչուսի գրքը) հրատարակութեան առկիւ, որուած է իրեն՝ Գլուխ թո՛ղաց Պաշտօնայաբացող անունն։ Մահն կը գրուի 871 — 877ին։

4. Սարգիս կամ Թեփուր Պէի Գարսի (Աղուր-Հասան —) որ թո՛ղարանն հասարակորեն Սարգի կ'արար կը կոչուի, բայց համառական է թէ ուրիշ ասոր յատուկ յառնանայ Աղուր-Հասան անուան յիշատականը։

Ի ծ թո՛ղարանն ընդհանրապէս կը կոչուի ըն Մատաւայի որդի Սահակայ թո՛ղականութեան, բայց համառական է որ ըստական տեղեւ ասան յառնանայ յիշատակեալ Եղիշան, Էնթուր, Էնթուր, Հակնի... անունը եւս նոյն անն նշանար։

եւս ինքն ըլլայ, եմս եւ ըստ անկող 826ին, ըստ այլոց՝ 836ին, ուսումնէն ի Պապական ընկեր եւ քան ի տարի բացալայ մայրէն ետեւ։ Նոյն մայրաքաղաքը դարձաւ. ուր եւ մեռաւ կամ 901ին եւ կամ 906ին։ Արարեմքն ի զամբ գետեր ստորեմէն եւ յաւաքէն, ըստ անոնց նաեւ պարտեմքն, իսկ գիտութեանց մասին՝ այնչափ յառաջագիւղ ի թոշկականութեան, յուսարութեան, յաստղաբանութեան եւ ընդհանրապէս ի փիլիսոփայութեան, որ իւր ժամանակին առաջին կարգի գիտնոց մէջ իր զատուի։ Նշանաւոր եւ իբրեւ գործանակ թոշիկ. մեծ համարուի ունի իբրեւ թարգմանիչ եւ իբրեւ մատուցող։ Կրտսի թէ 1506 յափ արարեմքն եւ 16ին յափ ստորեմքն ինքնաբեր երկարութիւն ունենայ. որոց շատերուն անուանքն միտամորեք ի յիշատակութիւն, եւ մեծաւ մասամբ թոշկութեան վերաբերեալ նիւթոց վրայ են։ Իսկ իւր ծանուցեալ թարգմանութիւնքն ցրեթէ բոլոր փիլիսոփայական եւ այլ անուանական նիւթոց վրայ են։

6. Սահման (Իսահման) Հանդիման որդին, որ ի Հայ բռնապետ պարագայ Սահան իր կուտին, Հոյն առաջնորդութեան ղեկավար ընտանքն հասարակ, անոր կենդանութեան միջոցն արգելանք եւ գործակալը զառն ի թարգմանութեան, այդպէս որ առաջինքն ընտանքն թանկութեանց անոնք աւելի որդւոյն իր համարունքն քան թէ իւր։ Արարեալքն ի հաստատութիւն որ եթէ ոչ ի վեր քան զայնք, գէթ անոր հաստատութիւն ի թարգմանութեան մասին, զոր եւ յետոյ շարունակէ։ Անին նաեւ քանի մը ինքնաբեր այնչափութիւնք թոշկականութեան վրայ, որք ի կրեւալայ թէ Հորք գրուածոց յափ հաշիվ հանած չեն։ Գործակալանայեւ եւս թոշկական արուեստին իր զաւարդ, եւ մեղաց աներ միեւնոյն Սփրապիտաղ մաս որոց թոշկապետութիւնք ըսած էր իւր Հայրին, Ծաննեան տարին չի նշանակուի։ Իսկ մահն իր գրուի 910ին կամ 911ին։

6. Մահման իսլամ Չատարխ (Ապու Պէշքըր —), զոր իսլամիցներ հասարակութիւն իսլամ իր կոյնն ծննդնորմ իսլամ քաղաքն ըլլաւ զՍաֆուի համայն, իսկ մեր թոշկական անորդականն եւ լոյս Չատարխի որդին, (յետագայ միայն յաւելլով Մահմանն անունով) քան զամենայն արարեալք թոշիկ հաշիվաւոր եւ եւ անորարար իբրեւ։ Արարեալքն անհամար թոշիկն իր նկատուին։ Ծաննեան տարին չիք չգիտցուցի։ Իր համարունք թէ Թ. զարուն երկրորդ կիսուն գիտնէր եկան ըլլայ, ուստի եւ իւր գործունէութեան գլխաւոր որ միջոց իր գրուի Թ. զարուն, որովհետեւ հաստիմն երեւոյնբարդ տարին չիտեսնէր ետեւ։ Հաջորդ եկան եւ թոշկական ուսումնոց դպրոցի։ Նոյն Թ. զարուն առաջին կիսուն զինքն Սփրապիտաղ անձնական թոշկապետ Պապական ինչափանոցն վերաբաշտ, միտամորեքն ուսումնարանին ուսուցչապետ իր գործնէր։ Այնչափ մեծ էր իւր անունն, որ յամենայն կողմնէր անուան բազմութիւնն ուսումնոց եւ ուսումնականց իսլամն իր զինքն իւր դաստիարակութիւնքն ինչու։ Իսլայ ոչ այս դաստիարակութիւնք եւ ոչ թոշկական արուեստին արտաքին զբաղմունքն արդէք իր կողմն իր զարուարական պարագային, որոց զինքն թերեկ այնչափ փութով վէտն իր կըլլար, որ կրտսի թէ 2006 աւելի զարուած թոշկան եւ թոշկան այս թիւն ըստ ինքնան յաժողացի կրեւալ, իսլայ կան մատնադիրք որ քանտեք մը առ մի իր թիւնն իւրաքանչիւրին անունն ի մէջ բերելով, իւր առաջին եւ անկեն ընդարձակ գրութիւնն եւ իւր Հակ (Բովանդակիչ, Contents կամ Compendiosus), զոր կրտսի թէ իւր մահուն ետեւ՝ աշակերտքն կարգաւորելով՝ 30 հասարի մէջ հաստատական ըլլան։ Երկրորդն եւ Մահմանի կոյեւլ թոշկապետ, որ ի տասն գիւր եւ ասոր թոշկականութեան վրայ, ինչուքն Էսիքն, այդպէս իր ըստ միջոցն իր Բուսուրի Չաղարիյի Գրուարի գրութիւնքն, եւ իր հասարի միջին 201, ինքնին յայտն եւ թէ բազմազոյք համաժողովաւորութիւնք են, սակայն այս ինքնոց մէջ ալ կան որ մեծ հաշիվ հանած են, զ. օ. Ծաղիկ Իսիկ վրայ գրածն եւ Կիւր չի սակաւէ։ Իւր այս գրութիւնքն ոչ միայն իւր արգելանք մէջ մեծ ընդունելութիւն գտած են, այլ եւ արարեալքն եւս տարածուած։ Եւրոպայի անուանի թոշիկք

միւնեւ Թ. Չ. զար անոնց քանի մը գիտաւորներն մեծ փութով կ'ուսումնարանէին։ Իւր մահն 932ին (ըստ անոնց 923ին) իր գրուի։

7. Իսիկ Սիւն (Ապու Սիւն —), զոր մեղքն հասարակութիւն Սիւնի զպետ Բուսուրի անունն, թիւն ուրեք ուրեք Ապու Սիւն կամ Ապու Սիւն Սիւն իր գիտութիւն, շատ բարձր զիրք իր բռնէ նաեւ, առ Արարեալքն, միայն անմար Չաղարիյի որդւոյն հաստատ, նա թէ ի վեր քան զիս իր գիւն։ Իսլայ աւելի հաշիվ հանած եւ ծանոթացած եւ առ Իւրաքանչիւր, որ ընդհանրապէս Աւիսեննա (Avicenna) անուն կու տան իրեն։ Ծնած է 980ին եւ մեռաւ 1036ին կամ 1037ին, ուստի եւ ոչ վախճան տարի արարած. սակայն եւ այնպէս իւր հմտութեան թիւնքն եւ փիլիսոփայական ու թոշկական գրուածոցն այն աստիճան համարաւ ստացած է, որ ոչ միայն Արարեալքն այլ նաեւ շատ տարաբան զինքն ըստ Արիստոտէլի այնչափէն անհամար փիլիսոփայն իր համարին։ Այնչափ ի իտալութիւնն արդէն իր անունն թէ ինչպիսի մեծ համարող տէր է. իսկ գիտութեանց փութով այնչափ աստիճան աստիճան իր հաջորդ քանի մը ժամ կու տար ընդ։ Բոլոր ժամանակն ալ այնչափ փութով ուսումնոց իր պարագիւր, որ աստուծոց տարան հասակին բոց յայլոց գիտութեանց լիով ուսած իր թոշկականութիւն, եւ աստուծոց արարան բովանդակ ուսումնոց ընտանքն աւարտէ։ Հաջորդ քանտուկ տարան իր երբ իւր առաջին գրութիւնն հրատարակէ, եւ այն ժամանակէն սկսեալ՝ հնոցէտեւ մինչեւ զինքն անկն ինքն ինքնոց վրայ հարկաւն աւելի գրուածք հանդէ, յոր կան ընդապալ կան բազմաթիւ տարածք, իսլայ կան նաեւ միակ կամ քանի մը թերթիւր գիտաւորութիւնք։ Այս իւր գրութեանց մէջ շատ հաշիվաւոր է Ապու կամ Հաւան-Էփթ (Preceptes) եւ ինչու-եւ-իսլամ անուանալ մատնան, որ զարբեր անկն կողմ իր գործանքն իբրեւ հիմն թոշկական ուսումնոց, — Համաժողովաւոր թէ իբրեւ փիլիսոփայ եւ թէ իբրեւ թոշիկ այնչափ համարում կար իւր վրայ, որ իր փութով ինչեւ (ինչեւ) եւ Հիւյթ (տէր) եւ յամենայն եւ փութով թիւնքն երկուցն Հիւյթ-Իր-Ինչիւր, զոր անուն իր քաննքն նաեւ ի ինչ իսլ թոշկականութիւն Հիւյթային։

Այս ետին նշանաւոր թոշիկք են, որ ի Հայ բռնապետ առաւելագետ իր յիշատակութեան կամ ի վիշտութիւն իր բերութիւն։ Կան այս այլ եւս օտարաբար ուրեք ուրեք իր գործանքն, իսլայ ոչ այնչափ յաւան, եւ չեն իսկ այնչափ հաշիվաւոր ինչպէս ի մէջ բերեալ ետինքն։ Յետոյ յառաջ պիտի բերենք Սփրապիտաղ իսլայ իսլայ, յորում մեր յիշատականքն եւս ինչի կրեք արարեալք թոշիկ միայն կ'անուանէ, որ են Ետուս, Ապուրիս, Մահն, որոց առաջինքն վրայ միայն հարկ իր համարինք իսլայ, թոց տալով միւս երկուքն ինչպէս նաեւ այլ քանի մը թոշիկներն, զոր ինքն եւ կամ այլք աւելի կամ պակաս իր յիշատակին, զ. օ. Մատար, Թաւառուր, Ետուս-Ֆի Սահն, եւ այլն։

Ետուս թոշիկն, որ անտարադիւր նոյն եւ այլոց Ետուս կամ Ետուս անուանեմքն հետ, ինչ համար այն պատճառաւ կարեւորութիւն ունի, որ ի հաջորդացեալութեան գիտնած եւ Հայոց հետ։ Արարեալ անուանաւորութեւն եւ աւելի արարեալքն թոշիկ իր քաննքն գրեթէ անկնքն ալ ցերեպանայ, որոց միմ շանէնքն գրեթէ անկնքն ալ ցերեպանայ, որոց միմ շանէնքն ինչի († 877) այնչափէն մինչեւ ցերեպ, զոր իր համարին, թէ որն եւ մեր թոշկապետ մէջ ի վիշտութիւն կուտան, զայն չէ զիւրին որդւոյ, կամ թէ միմ միայն եւ եթէ քանտուցն, ու կարող եւ ապահովութեան հաստատել։ Իսկ Հայոց հետ հաջորդացեալութիւն անկնքն հաստատան եւ ըլլայ վերջոյնքն երկու հնոցայինքն իսլայ ապալաւ մը յետոյ ժամանակաւ Ապու Սիւն իսլ Պէշքըր, որոյ մահն իր համարունք թէ եղած եւ ըստ

Հայ թոշկապետն այս այնչափ անուանք իր հաստատականն առ Արարեալքն միւր իսլ Ետուս անունն, զոր ինքնեք անտիպի իր պատճառ, իսկ Ապուրիս, որ երբեք իր գործանքն նոյն նիւթովքն անունն հաստատական արարեալքն, այլ փոխանայ այն իր գիւն Ետուս-Ետուս։

մանց Ժ. գարուն սկիզբներն, եւ ըստ այլոց նոյն գարուն կենսքը. որովհետեւ այս յետոյն ժամանակն կը համալսային մեր բժշկարանաց յիշատակած գէղբին՝ զոր այլով առթիւ պիտի տեսնենք: — Երբեք եւս բաւական անուանի բժիշկն են, եւ գրուածներն ալ ունին:

Երբ բժշկարանաց մէջ ջանի մի անգամ յիշատակել կը գտնենք ալ արարական բժիշկ մի, որ առանց սեպչական անուան, կը խոսի լոյս ինչէն Պաղարտի կամ լոյ Պաղարտի ինչն ալ վերադիւնել Յեան բժիշկին պէս ի հաղորդականութեան գտնուած է Հայոց հետ, մանաւոր որ զեղ սահմանելով ծանօթ իշխանի մի: Բայց բժշկարանաց խոսքն այնպէս անորոշ է, որ չէ հնար ապա հոյովութեամբ իմանալ թէ արգեզ ասանք գեղարդին ի հեռուստ յլած են, թէ անհամբ եկած այն իշխանաց մտո՝ որոց զեղ սահմանած կըտուին: Ասան զի չէ ինչ անսովոր՝ արգաւ կամ լեզուա արարացի բժշկաց ի Հայոս գալն: Իրոք ալ ի գաւառութեան արարական բժշկականութեան կը կարգենք ջանի մի բժշկաց վրայ, թէ Հայ Թագաւորի կամ իշխանի բժշկապետութիւնն, բնած է մեծ հարուստութեան տէր եղած ըլլան: Ի մէջ այլոց նշանաւոր է Գառգ Պէն Լաւրէ Պաղարտիէն յոյն բժիշկն, որ Ժ. գարուն առաջին կիտնի արարական անուանի բժշկաց եւ գիտնող կարգը կը գտնուի՝ իւր բազմաթիւ թարգմանութեանց եւ ինքնաթիւր երկաթի բուժիկեանց համար: Արդ ասոր վրայ կը յիշատակեն թէ Հայ իշխանի մի ծանօ եկած, զանգաւ գրուածներ յս. ընծան է անդ մեծած ըլլայ 923ին:

Չարամեք է որ Հայ բժշկարանաց մէջ՝ որպիսի մեզի ծանօթ է՝ այսպիսեաց անհետն յիշատակութիւն չկայ, եւ որպիսի գիտենք Գառգ Պէն Լաւրէյի անունն առ մերայինն եւ ոչ մի անգամ կը հանդիպի, ոչ որ անոր գրուածներէն վկայութիւն կը բերէ:

Գաւառեանք արդ Հայ բժշկականութեան, որ ինչպէս Հատածին սկիզբներն յիշատակեցինք, անհատին ի սկզբանէ հիմնեալ է արարականին վրայ, եւ մինչեւ ցիւրքն նոյն հիման վրայ հաստատեալ յառաջ կ'երեւայ: Այսպէս՝ մեր անին բժշկարանաց վրայ կ'ընայ առեւտիւ ինչ որ Արարողութիւն իւր ընդ որդեակ բժշկականութեան Բաւարարանին մէջ՝ իւր նոյն երկաթիւութեան վրայ կը գրէ. «Եւ այլ «Իմացիր, կ'ըսէ, որ գիրք» մեր խօսքն չէ, յառաջ «Իմանալիս» եւ վերջին ֆիլիսոֆայիկն եւ այս «Իմանայի բժշկաց խօսքն է, որ է՝ Բազարասն, «Եւ Գեղիստուն, եւ Արծիճանիսն, եւ Ֆլուսն, եւ «Արարասն, եւ Բաւֆաւսն, եւ Գեւեճանիսն, եւ «Մարծուէն, եւ Զեսուն, եւ Մատուլային որդին, «Եւ Ապուճարեհն, եւ Մասեհն, եւ Մահամադ՝ «Չաքարիային որդին, եւ Սապիթի կուրան, եւ «Զեւան, եւ Իսաղին, եւ Սիւնային որդին, եւ այլ «Բազում՝ Ժողովուրդը՝ որ ի այս աղուստս շատ աշխատս եղին: Մէք օոցս զգիրքն ընտրել ենք եւ «գրել շատ անատանը »:

Արգարեւն այս խօսքին մէջ՝ յառաջ ջանի զԱրարացիս յիշատակեալ են անուանի յոյն բժիշկն, եւ անին Հայ բժշկարանը լին են ասոնց եւ այլ չեն, յոյն բժշկաց վկայութեամբ, որ խառն ընդ արաբականացն ի մէջ կը բերուին: Բայց թէթեւ իսկ մտադրութիւն բաւական է իմանալով թէ այդ յուսնական գրութիւնք ի ձեռն արարական թարգմանութեանց, լաղուստայն, մեկնութեանց, համառօտութեանց ծանօթեանց են մերայնոց: Այլապէս ալ չէր կրնար ըլլալ. վասն զի ի միջին զարս շատ ցանցյառ պիտի գտնուէին ի Հայոս հեղինակու աշխարհականոր, որն արդէն յոյն արաբական անունք յայնպիսի կերպարանս յառաջ կը բերուին միշտ, որ անմիջապէս կը տեսնուի թէ արապիկ կաղապարի

վրայ ձուլեալ են. ապա թէ ոչ, ինչպէս կ'ընային՝ առանց արարերէնի միջամտութեան՝ յառախան անուանք Հայերենի մէջ այն այլեւզայլոյ ձեւերն առնուլ: Ինչպէս կ'ընար՝ օրինակի համար՝ Հայ գրչի ներքեւ, իսկիրասէս ըլլալ Բաբարոք եւ մինչեւ Բաբարոք, Գաղղանո՝ Գեղեղան եւ մինչեւ Զեղան, Արգեղեան՝ Արցեղան եւ մինչեւ Արցեղան, Պաղաղս (Եղեղան)՝ Ֆլուս, Որիստ՝ Արցեղան, Ռուֆոս՝ Բաւֆաւս, Գիդգեհե՝ Գեւեճան: Ի հաստատութեան կարծեաց կ'ընայ յառաջ բերուիլ նաեւ այն՝ որ գրեթէ բոլոր բժշկական նիւթոց, գեղաց, հիւանդութեանց անունքը, թէ պէտ յոյն թէ պէտ արարացի հեղինակաց բանիւր է մէջ բերուին, մեծագոյն մասամբ արարական կամ արաբերենի վրայ ձեւուած բառերով կ'ըլլեն մեր առջեւ:

Պէտք է զգուշանալ Հայ բժշկականութեան այսպէս արարականեան ծագման եւ անոր հետ այնչափ անձեռն կապեղեղեալ մնալուն վրայ. ընդ հասկտակին՝ փոքր ինչ մտադրութիւն պարագայից տեղւոյն եւ ժամանակին՝ բաւական է տեսնելով թէ շատ բնական էր այդ: Գիտենք թէ ի միջին զարս ազգային ուսումնարանաց պահեստութիւնն ըստ ինքեան կը մղէր զազգային ուսումնարանն զիմիւ այն տեղերն՝ յորս հնար էր իրենց գիտութեան փափանք յազեցնել. եւ ո՞ր աւելի կարող էին դիւրաւ եւ կատարելապէս այս նպատակին հասնիլ, եթէ ոչ՝ յարաբական հռչակարար ուսումնարանն, որոց համար էլ հեռաւորագոյն կողմնէ իսկ շատերն անդ կ'ընէր: Քաղաքական յարաբերութիւնք եւս մեծ զգրեւ էին ազգայնոցս առ այն:

Աւելի եւս բնական կ'երեւայ արարական բժշկականութեան այս ազդեցութիւնն մերայնոց վրայ, եթէ միտ գնենք, որ Ժ. գարեն սկսեալ՝ միւսեւնյա ազդեցութիւնն ունեցած է նաեւ եւրոպական ազգաց վրայ, որոց նշանաւոր գիտունք մինչեւ Ժ. Գ. զար մեծ փութով եւ հոգարարութեամբ կ'ուսումնարանին Արարացու բժշկական գրութիւնքն, գտնողը կը դասախօսէին յառաջարկեալ, անոնց կը հետեւէին իրենց գրութեանց մէջ: Միով բանիւ՝ բովանդակ ուսումնական աշխարհ զԱրարացիս կը ծանշար իբրեւ առաջին հեղինակութիւն ի բժշկականութեան: Այսր յայտնի նշան է բազմութիւն բժշկական գրուածոց նոյն միջոցն թարգմանուիլն յարաբերենի ի լատիներեն, որ ինչպէս ծանօթ է մինչեւ անցեալ գարուն վերջին միակ ուսումնական լեզու էր յառաջին եւրոպական համալսարանս: Ի մէջ այլոց յիշատակութեան արժանի է Չաքարիայի որդւոյն եւ Ախնեանի գիտար բժշկական գրուածոց լատին թարգմանութիւնքն, որ անհնայն ուրեք արարացի կարգի ընդունելութիւն գտած էին, եւ այդ՝ իսկ՝ որ յայնպիսի բարձրութիւն հասած է բժշկական գիտութիւնս առ եւրոպացիս, զարեւալ նոյն արաբական գրութիւնք բոլորովին ի միակողմն թողեալ չեն:

Իրոք այս վիճակին մէջ՝ կարծեմք թէ ոչ որ կարող է մեղադրել մերայնոց բժշկաց այսպէս Արարացուց հետեւիլն եւ զհայկական բժշկականութիւնն արաբականին վրայ ձեւելն: Յայտ՝ մասին եթէ կայ ցաւալի պարագայ, այն է՝ որ լրեմիայս այնչափ գարեց չէ գտնուած Հայ բժիշկ, որ թէ

բեւս շատ տարիներ յարարական ուսումնարանս զեղբերելն, հաւանարար անոնց անուանի ուսուցչապետաց զառախօսութիւնք լռելին, հռչակաւոր գրուածքն ուսումնասիրելն ետեւ, — ամենայն մասամբ ինքնակալ եւ անկախ բժշկական գրութիւն յերեւան հասած ըլլայ: Գեղե՛կ այս ստղծ է որ այժմ մեզ շունչներ տեղեկութիւն այսպիսի գրուածոց վրայ:

Վերորոյլաթ առաջին մեր կը գնէ շափաւոր բազմութիւն մի հայ բժշկացի, որոց համար կը հաստատէ թէ շատ գրեթէ չենած էին, « Եւս իմաստուն Սողոմոն, կը գրէ իւր Բժշկական բառարանն Նիսիաշաւղին մէջ, թէ գիտութիւնն լոյս է, եւ անգիտութիւնն իսաւար, եւ ով որ զուտունն ունի՛ր զայն ունի, եւ այս բժշկութեան արհեստս է՝ զգիտակաշտութիւնն եւ յուսմանն մասին է... Եւ ի յայս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ մեծն Մէլիք-բէ բժիշկն, եւ Անթան Բժիշկն, եւ որդի նորա Սեփակ-բէ բժիշկն եւ տոհմն նոցա, Ճուլն բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն, եւ Գեղե՛կ բժիշկն, եւ Մկրտչ-բէ բժիշկն, եւ Անթան Բժիշկն, որ շատ զբեռնք էին շինել քան զեղե՛կ բուն զօրութեանն եւ օգտութեանն: Կարճաւոք էին արեւ, իւր աստ՝ անուանածներէն զուր՝ Թ. Գաբէն սիւսեալ կը գտնենք այլ եւս հայ բժշկաց անուանք, ինչպէս ի սկզբան հաստատ յիշատակեցինք, թէ եւ չենք գիտէր թէ ունին ինչ ի պատեղեալ: Արշաք կը յիշեցը, միայն Ստեփանոս Բժիշկն քանի մի անգամ ի վկայութիւն կոչուած է: Այս ամենայն ճշմարիտ է. սակայն իրականութեան եթէ նայինք, ոչ այլ ինչ կը գտնենք՝ բայց եթէ Հերացի բժշկապետին Ջերմանց միտերութիւնն, եւ — գրեթէ երեք գարու զատարկ միջոցէ ետեւ — վերջոյնեալ Վերորոյլաթայ բժշկարանն եւ իրմէ մի դար կամ աւելի յետոյ Վաստայ Սերաստացոյ գրութիւնն, որ հայ բժշկի անուն կրեն: Եւ ներսի մեզ ասել, այս երեք գրութիւնք եւս՝ թէ եւ համարինք որ բաւանտեալ անկախութիւն ունենան եւ իրեք թարգմանութիւն չըլլան, ինչպէս Ջերմանց միտերութեան մասին այլուր տեսանք. սակայն չեն բոլորովն ինքնակալ հեղինակութիւնք: Իսկ այլ ամենայն բժշկական գրուածոց, որ նոյն երեք հարկեր տարան միջոցէն, կամ անէն կանխադրին եւ յետանդոյն ժամանակներէն մեզի հասած են, անանման ին ճեղքակալ: Այս ամէն գրութիւնք՝ որչափ գիտենք կամ կարող ենք գուշակել՝ թարգմանութիւնք են կամ հաւաքմունք, քաղուածոց եւ համառոտութիւնք, որոց անմանց վրայ այնչափ ինչ միայն նշանակուած է թէ այս կամ այն թագաւորին հրամանաւ թարգմանեալ, այս կամ այն իշխանին կամ բժիշկին կիրարկութեան համար զապահարուէն են. այլ ոչ երբեք հեղինակի անուն նշանակեալ կայ:

Չի կրնար ուրացուիլ թէ այս հանգամանք

1 Գիտենք թէ կայ այս երկուքն զատ եւ վերջոյն քաղաքանք երբեք բժիշկ մը, ան է Գրեմատ Սերաստայ, որ ամենց նման անանման բժշկարանի հեղինակ կը համարուի. բայց թէ իւր ամբողջ գրութիւնն այժմ Թաքոն է՝ այն մեզի ծանօթ չէ. հազիւ աստ անգ աստուաւոր հասածք կը գտնուի: Յետ ասանինն Բուհել, 1881, էջ 34:

բժշկարանաց մերոց չեն այնչափ հաճոյական. բայց ասոր համար պիտի համարե՛րք արդեւք թէ բոլորովն անշարմալ են այն գրութիւնք, շունչն ամենեւին կարեւորութիւն: Գուն լլկի: Արդարեւ ամեն մարդ կը տեսնէ՝ որ եթէ անոնցք գէթ անման այն անկախութիւնն ու ինքնակալութիւնն ունենային, որ կը բաղձաւոր եւ իրաւամբ կը սպասուէր, ի հարկէ շատ աւելի ծանրակշուրութիւն կ'ունենար հայ բժշկականութիւնն: Բայց նոսեւ յայժմս վիճակին՝ հայերն բժշկարանք չեն անօգուտ եւ անպիտան. քնդ հակառակն մեծ ծառայութիւն կրնան մատուցանել մանաւանդ այն գիտնոց՝ որ մասնաւորապէս զհետ են արարական բժշկականութիւնն ուսումնասիրելու: Այսպիսի մասնագէտք մեծ օգտակարութիւն կը գտնեն ի մեր բժշկարան, որ լի եւ զեղեւթ ըլլալով ողորակար հռչակար որ բժիշկներէ առեալ վկայութեամբք, բազմք կարող են օգնել զանազան նկատմամբք իրեց լուսաւորութիւն տալու, տարակուսական ինդիքներէ լուծելու, արարական սղեղնագիրներն կորսեալ քողոց վրայ տեղեկանալու: Միտք է՝ Սիւրբ բանիւ՝ կը բժշկարանք եթէ ծանօթանան, այնպէս օգտակար կրնան ըլլալ ի մասին բժշկականութեան, ինչպէս երաժ են այս դարուն մէջ մեր միջին եւ վերջին ժամանակաց պատմագիրք նկատմամբ պատմութեան միջին եւ վերջին գաղութ: 4. Գ. 8.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԹԱԽՍԱՆՈՅԵՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Շոր-Նուր-Բէ-Է-Էրէ)

Ձ.

Պերմ Պոզեանց:

Ռուսահայոց կենդանի մատենագիրներուն եւ յատկապէս վիպասաններուն մէջ նշանաւոր տեղ կը գրուէ Պերմ Պոզեանց:

Պ. Պոզեանց ծնած է 1837ին Երկաւի նահանգին Աշտարակ գիւղէ: Կան գիւղեր, որոնք թէ եւ անշուն՝ զարուց ի գարն կը յիշուին եւ պիտի յիշուին շնորհիւ այն համբաւաւոր անձանց, որոնց ծնունդ տալու բախտն են ունեցած: Այսպիսի գիւղերն մէկն է Աշտարակ, ուր ծնած են հայրենաստէն Ներսէս Ե. կաթողիկոս, Պոզեանց եւ Սեւան Լուսափազանց, որոնք մեզ յայտնի է:

Պ. Պոզեանց իւր սկզբնական կրթութիւնն առած է, ինչպէս ամէն գիւղացի, Աշտարակի գիւղական դպրոցին մէջ (զոր Ռուսահայերն սովոր են իւլիոսյանց կոչել): Պատանի Բաղնաճեն Տեր-Աւաքելեանի, (այս է Պոզեանցի բուն ծննդեան անունն ու մականունը.) որամտութիւնն Ներսէս կաթողիկոսի ուշագրութիւնք գրաւելով, այս վերջոյն շնորհիւ նա Տփղիս եկաւ եւ ընդունուեցաւ Ներսիսեան Գլխաւոր տնայ եւ ուսմանցն աւարտեց 1855ին: Մի երկու տարի ալ Տփղիսի գիմնասիոնի (gymnase, gimnazia) բարձր դասուց կամար որ ունիւ գիւր լինելէ վերջն ինչ զինք նուիրեց ինքնակր-